

Ю.М.Кудінов (Київ)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ» УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1710 р.: ВИТОКИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЯ, ЕПОХА (до 300-річчя укладення)»

26 квітня 2010 р. у Києві відбувся представницький науковий форум із нагоди 300-ї річниці «Пактів та конституцій» Української козацької держави. Цей надзвичайно важливий в історії вітчизняної політико-правової думки документ був ухвалений та урочисто проголошений під час тимчасового відступу українського уряду та обрання нового гетьмана Пилипа Орлика у місті Бендери (інша назва – Тягиня) 5 квітня (ст.ст.) 1710 р.

Організаторами конференції виступили Інститут історії України НАНУ та Науково-дослідний інститут козацтва. Вступне слово виголосив директор Інституту історії України академік *Валерій Смолій*. На його думку, незважаючи на те, що «Конституція Пилипа Орлика» не обійдена увагою дослідників, проте й досі немає єдності в її сприйнятті не лише громадськістю, а й багатьма істориками. Зокрема, належним чином не розкриті джерела пам'ятки, варто було б детальніше проаналізувати цей політико-правовий акт з огляду на майбутню тієї держави, яку збиралася творити козацька еліта. Основна праця дослідників полягає в тому, наголосив учений, щоби дослідити історичний вітчизняний, європейський та світовий контексти «Пактів і конституцій». Окрім того, головуючий запропонував можливість вирішення цієї проблеми за допомогою міждисциплінарного підходу – зусиллями істориків, правознавців, філософів, мовознавців, літературознавців та представників інших галузей гуманітарних наук. Академік В.Смолій підкреслив необхідність видання «Пактів і конституцій» 1710 р. в усіх відомих списках, перекладах, редакціях та, уклавши всеосяжну бібліографію, сформував завершене наукове бачення цього питання.

Провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор *Віктор Горобець* на основі аналізу статей «Пактів і конституцій» 1710 р. підтримав думку канадського історика Ореста Субтельного стосовно того, що цей документ варто відносити не до конституційних актів в їх модерному розумінні (сформованому вже під впливом подій Великої Французької революції), а до характерних для політичної культури Речі Посполитої «пактів-конвентів», які уклалися в часи елекції між претендентами на коронацію та сеймуючими станами республіки. Така подібність, за словами доповідача, присутня у назві, зверненні до станів, а гетьман виступає начебто як король. Однак цей «скелет» нарощений і українськими новациями, особливо у питаннях внутрішньої політики та у власному варіанті обмеження влади гетьмана козацькою старшиною: по-перше, принцип колегіальності вирішення важливих питань генеральними радами (ст.6), які були основою демократичного устрою Війська Запорозького, але від літа 1651 р., втративши реальну силу, використовувалися тільки для легітимації наперед обраного гетьмана; по-друге, гетьман не мав права одноосібно ухвалювати судові рішення стосовно козацької старшини (ст.7); по-третє, запроваджувався інститут двох генеральних підскарбіїв (ст.9); по-четверте, проголошувався інститут генеральних радців (з кожного полку по одній вибраній заслуженої особі), який би допомагав порадами в управлінні; по-п'яте, обов'язковість статусу інституту старшинської ради, який перебуватиме поза волею гетьмана; по-шосте, боротьба з корупцією (ст.10), особливо з т.зв. «накушниками», що виявляли бажання купувати уряди-посади, тобто мав панувати принцип виборності – головна ознака демократії, яка з середини XVII ст. на полковому й сотенному рівнях нівелювалася (у певних полках відбулося засилля правлячих кланів-родів); по-сьоме, необхідність ревізії земельного фонду – «земельних добр» (ст.12); по-восьме, захист прав міщан (ст.13), що, зважаючи на постійне суперництво козацької та «магдебурзької» адміністрацій у містах, мала декларативний характер; по-дев'яте, популістським був і пункт про скасування оренд. У випадку сприятливої зовнішньополітичної ситуації існували шанси для реалізації «Пактів і конституцій», але, зважаючи на той факт, що пропоновані нововведення зачіпали життєві інтереси чималої частини козацької старшини, шлях до реалізації був доволі складним і вимагав неабиякої політичної волі гетьмана та вищої старшинської верстви.

Доцент кафедри української преси Львівського національного університету імені Івана Франка, канд. іст. наук *Мирослав Трофимук* проаналізував латинські тексти «Пактів і конституцій» 1710 р. Певним новаторством була хозарська концепція походження козацтва, яка відокремлювала тогочасний український народ від московитів та сарматської міфу, що, своєю чергою, створював на творення політичної нації шляхтою Речі Посполитої. Якщо порівняти «Конституцію Пилипа Орлика» з «Книгою буття українського народу» М.Костомарова, то у ній чітко вказані соціальні та реалістичні моменти. На переконання дослідника, тогочасна Україна рухалася в постренесансному просторі Європи. Як Рим використав надбання Греції, так і

українська культура засвоїла ренесансно-барокові форми, і, як інші народи, українці творили свій варіант. На думку М.Трофимюка, «Пакти і конституції» були творінням не «екзильним», а «внутрішнім», адже продукувалися українськими інтелектуалами. Підсумовуючи виступ, науковець зазначив, що документ став символом їх боротьби проти московського деспотизму.

Завідувач відділу Центрального державного історичного архіву України у м. Києві *Ольга Вовк* повідомила про історію обігу обох версій документа – латинської та староукраїнської, і вперше оприлюднила унікальну знахідку – україномовний оригінал з власноручним підписом П.Орлика, засвідченим печаткою Війська Запорозького, що його пощастило виявити у листопаді 2008 р. у Російському державному архіві давніх актів (м. Москва, Російська Федерація), у фонді №124 «Малоросійські справи». Латинська версія у 1847 р. була видана О.Бодяньським у «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских», а староукраїнська – 1859 р. Д.Бантисем-Каменський також у «Чтениях...». У фонді №13 РДАДА зберігається пізніша копія з маргіналіями щодо незрозумілих українських слів.

Завідувач кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, професор *В'ячеслав Мордвінцев* зазначив, що українська старшина під час еміграції домогалася обмеження влади гетьмана. Він також порушив питання, хто ж був справжнім автором «Пактів і конституцій» – новообраний гетьман Пилип Орлик чи козацька старшина? Водночас, зрозуміло, даний документ виступає цікавим джерелом та унаочнює, яким чином старшина в екіли прагнула продемонструвати, що Україна належить до Європи. У зв'язку з тим, що у «Пактах...» порушувалися важливі питання державного, економічного, фінансового життя Гетьманщини, перед сучасними дослідниками й постає завдання детального їх вивчення.

Декан гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія», д-р іст. наук, професор *Віталій Щербак* звернув увагу на те, що за часів Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка не було глибоко осмислено масштаб державного будівництва через постійні внутрішні та зовнішні військові конфлікти. А ось І.Мазепа зібрав коло людей, які могли забезпечити появу повноцінної держави. Дійсно, «Конституція П.Орлика» показала підвищення рівня правової думки, однак й досі її ґрунтовної правової оцінки у вітчизняній науці не зроблено.

Старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *В'ячеслав Станіславський* зазначив, що історики розмірковують, як правильно називати цей документ – «Статті» чи «Конституції»? Але чому відбувається зміна навіть у назві? Яка була причина цього? Чи не було ознак зміни політичної ситуації?

Чернігівський історик, головний редактор журналу «Сіверянський літопис» *Сергій Павленко* зауважив, що авторитарний метод правління, який встановив гетьман І.Мазепа, терпляче зносило, але не схвалювало, найближче оточення. «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького», прийняті у 1710 р. у Бендерах при обранні нового гетьмана, – своєрідна старшинська альтернатива попередній практиці абсолютизму.

На другому засіданні конференції виступило шість науковців. Першим узяв слово д-р іст. наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського *Олексій Струкевич*, який проаналізував текст «Конституції 1710 р.» з історико-правового погляду. Він наголосив, що фахівці виділяють три хвилини появи конституцій. Тобто, «Конституція П.Орлика» відноситься до конституцій першої хвилини. Очевидно, що першою європейською «старою» конституцією була англійська «Велика хартія вольностей» 1215 р. Проте українська мала більше прописаних свобод, ніж американська конституція кінця XVIII ст. «Конституція» 1710 р. фіксувала ознаки держави (територія, народ руський, власне судочинство і законодавство, фізичний примус, збір податків, відділення публічної влади від суспільства), атрибути суверенності (Київ – столиця; назва держави – Військо Запорозьке), ознаки конституційності (поділ влади, парламентаризм, права і свободи). Для порівняння О.Струкевич вказав на інші документи, які віддзеркалювали еволюцію конституційних починань 1710 р., а саме на «Анонімну записку про обмеження влади гетьмана» 1727 р., яка регулювала владні питання, «Прохання малоросійського шляхетства», а також на «Проект шляхетської республіки» Григорія Полетики. Хоча документ, що розглядається, написано у вигнанні, проте «Конституція Пилипа Орлика» юридично фіксувала реалії устрою України з 1648 до 1710 рр., і, звичайно, відповідала природі людського духу, прагнучи його вдосконалити.

Старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук *Дмитро Вирський* відзначив, що П.Орлик в історії української історіографії ще залишається недооціненою та неокресленою особистістю. На його переконання, «Конституція» 1710 р. за сутністю була спробою континуації традиції «летючих листків», започаткованої ще за гетьманів І.Виговського та Ю.Хмельницького.

Старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Олена Дзюба* простежила, які праці

могли вплинути на світогляд молодого П. Орлика, адже відомо, що наприкінці XVII ст. він навчався у Києво-Могилянській академії. Це можна проаналізувати на прикладі бібліотеки Стефана Яворського – викладача академії, вчителя П. Орлика. Опис книгозбірні опублікував історик С. Маслов (Бібліотека Стефана Яворського. – К., 1914). Тут згадуються латиномовні твори: Нікколо Мак'явеллі «Чи можна повстати проти тирана?»; «Де Республіка» (без авторства), де йдеться про працю Жана Бодена; «Настанови та політичні приклади» Юста Ліпсія (книга була у запорозького писаря Захарія Томашівського); «Реляція Яна Богера». На переконання О. Дзюби, важливо дослідити рівень та джерела політико-правової думки козацької еліти.

Львівська дослідниця-мовознавець, автор кандидатської дисертації «Творчість Пилипа Орлика доєміграційного періоду (1642–1714 рр.)» (1996 р.) *Олександра Трофимук* проаналізувала частоту вживання термінів, які тотожні поняттю Україна-Вітчизна, серед них: «Військо Запорозьке»; *patria nostra* – 40 разів; Україна – 7 разів; роксоланська – 3 рази; Мала Русь – 2 рази; козацька – 7 разів; запорозька – 46. Тобто, терміни «Русь», «Мала Русь» тотожні. Територія Війська Запорозького іменувалася «Мала Русь» – політична й територіальна Україна, заселена роксоланами. Термін «Росіка» тотожний із терміном «Україна». «Росію» (саме так, із наголосом на першому складі) у тексті треба перекладати як «Русь» – у значенні «Україна». Автор акцентувала на розподілі влади за цим документом.

Аспірант відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ *Юрій Кудінов* відзначив, що найпершими відомостями про «Конституцію» в англословному світі можна вважати перекладну статтю Миколи Василенка «The Constitution of Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States (1958)», адже там цитувався текст присяги П. Орлика. Окрім того, документ згадується в О. Субтельного, представника діаспорної державницької традиції у США/Канаді, у вступній статті до «Діаріуша Пилипа Орлика 1720–1726» (1989 р.), праці «The Mazepists...» (1981 р.); остання була прорецензована американськими істориками М. Рязановським, А. Сидоренком та Д. Армстронгом. Не менш відомий історик українського походження О. Прицак, якого можна порівняти з В. Антоновичем у питанні видання джерел та їх верифікації, у вступній статті до «Діаріуша Пилипа Орлика 1727–1731» (1988 р.) навіть гіпотези щодо формування політичного світогляду П. Орлика, які були синтезом Гадяцької угоди 1658 р. гетьмана І. Виговського та прямої демократії Запорозької Січі. Окрім того, він помістив текст «Конституції» 1710 р., вірніше, її ксерокопію, староукраїнською мовою (із фонду №13 РДАДА) у «Harvard Ukrainian Studies» 1998 р. (опубліковано у 2000 р.).

Підсумки конференції підбив провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук *Тарас Чухліб*, який зазначив, що цей документ можна називати по-різному — «договір між козацькою старшиною і Військом Запорозьким», «хартією», «угодою», «конституцією», «конституцією Української гетьманської держави», «конституцією першої хвилі», «маніфестом відмови від політичної зверхності царя і переходу під протекторат шведської держави», «конституцією станової держави», «першою українською конституцією» тощо. На основі власних досліджень учений дійшов висновку, що «Пакти і конституції» 1710 р. все ж таки мали практичне втілення, адже поширювалися протягом 1711 та 1713 рр. на частину Правобережної України. Детальну характеристику документа зробив видатний історик права М. Василенко у 1929 р., а тому сучасним українським ученим важливо здійснити її міждисциплінарний аналіз, особливо правознавцям та конституціоналістам, оскільки сьогодні існує навіть спеціальна галузь – історія конституціоналізму. На думку Т. Чухліба, з одного боку, ми не можемо називати цей важливий документ «конституцією» у сучасному розумінні, проте можемо сміливо означувати його як політико-правовий акт конституційного характеру початку XVIII ст. або ж як передмодерний звід узаконених та неузаконених норм, що у разі відвоювання Лівобережної та Правобережної України, відповідно, у Росії та Польщі регулював би діяльність державної влади, у т.ч. конституював територіальний, політичний, економічний, фінансовий, правовий, судовий та церковний устрій об'єднаної України, а також визначав права та обов'язки станів – козацтва, міщанства, духовництва та селянства. Усі ці категорії населення тогочасної України у творців «Пактів і конституцій» української козацької держави 1710 р. означали «руський/український народ».